

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу

Цибенко Марини Олександрівни

«Буттєві модуси колективної пам'яті та її символічні репрезентації»,

подану до захисту на здобуття

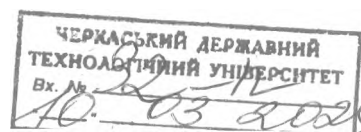
наукового ступеня доктора філософії

в галузі знань 03 Гуманітарні науки

за спеціальністю 033 Філософія

Актуальність звернення вітчизняних філософів до проблеми колективної пам'яті полягає в тому, що після проголошення Україною незалежності гуманітаріям доводиться боротись не тільки з забуттям, що властиво будь-якій культурі, але і з деструктивними зовнішніми впливами на українське суспільство, його культуру та пам'ять. Засвоївши оруелівську істину: «Хто володіє теперішнім, той володіє минулим; хто володіє минулим, той володіє майбутнім», наші вороги вдало маніпулюють минувшиною, обертаючи спотворену та викривлену українську історію проти самих українців. У свою чергу, це породжує потребу в ефективній протидії негативним наслідкам маніпуляцій суспільною свідомістю та відтворення картини минулого у невикривленому, неспотвореному вигляді. Пам'ять як спосіб конструювання образу минувшини вимагає мультидисциплінарного підходу, що враховує різні дискурси, що описують різні способи мислення, світорозуміння, соціетальної динаміки та переживання реального досвіду.

За цих умов дослідження Марини Олександрівни Цибенко природньо вписується в загальний процес формування міждисциплінарних Memory studies, більш того, вона може стати філософсько-методологічним підґрунтям для конкретніших історичних, соціологічних, політологічних досліджень тощо. Тема її дисертації сприяє цілісному баченню проблем функціонування пам'яті як синтезу колективної свідомості та несвідомого; визначенню ролі минулого індивідуальному та соціальному бутті.

Можна погодитися з дисертанткою в тому, що предметне поле її дослідження концентрується навколо вагової для українського суспільства мети – формування спільного ціннісного ставлення до минулого, подолання та пропрацювання травматичного (постколоніального) минулого, підвищення рівня національної свідомості та запобігання маніпуляціям суспільною свідомістю. Задіяні авторкою «буттєві модуси (способи існування) колективної пам'яті у поєднанні з панівними у суспільстві цінностями, ідеалами, моральними нормами є предиктором закономірностей моральної суб'єктивації та людського самоконституювання громадян, основою дослідження механізмів політичних виборів, впровадження у життя завдань державної стратегії національно-патріотичного виховання молоді та реформування гуманітарної сфери життя українського суспільства, закладаючи фундамент для мирного і демократичного майбутнього й цілісності суспільства» (с.3).

Метою дисертаційної роботи, що рецензується, є «систематизація і увиразнення філософсько-антропологічного бачення проблематики колективної пам'яті та означення форм й практичних способів (ре)конструювання минулого та символотворення у пам'яттєвому дискурсі» (с.28). Для реалізації поставленої мети авторка формулює низку дослідницьких завдань: 1) розглянути у хронологічній послідовності особливості становлення ідей, концепцій і теоретико-методологічної основи, що складають напрям студій пам'яті, крізь призму розвитку сучасної науки; 2) охарактеризувати провідні засадничі концепти та подати їх інтерпретаційний аналіз для з'ясування переваг застосування категоріальних контекстів термінології на позначення феномена колективної пам'яті; 3) дослідити сутність колективної пам'яті крізь призму універсальних форм людського буття: культурно-цивілізаційного, духовно-буттєвого, історичного досвіду, екзистенції й внутрішнього світу людини (свідомості); 4) показати феномен колективної пам'яті у єдності з ціннісно-смісловим універсумом колективної свідомості, національної ментальності, культури та ідентичності; 5) розглянути та співставити місце і роль пам'яті у травматичному дискурсі та духовно-культурному феномені діаспори як форми

спільної пам'яті (спільноти пам'яті) українства, надавши для цього загальнофілософські та контекстуальні дані, які засвідчують феномен травматичної пам'яті та пам'яті груп у відірваності від «рідного» локусу і колективних екзистенційних криз (межових ситуацій за К. Ясперсом); 6) виокремити форми роботи з минулим та соціальні практики активізації пам'яті як операціональності сфери символів і смислів; 7) простежити символізацію колективної пам'яті у прикладних пам'яттєвих практиках, культурі та мистецтві (с. 29). Зазначені завдання обумовлюють архітектоніку дисертаційної роботи, її структуру та загальний задум.

Оцінка обґрунтованості наукових результатів дисертації, їх достовірності та новизни. Основні положення дисертації є обґрунтованими і достовірними. Ця достовірність обумовлена, з одного боку, виваженою методологією дослідження, а з іншого – кількістю (і якістю) опрацьованих джерел (268 позицій, у т.ч. 45 – англійською мовою).

Положення і висновки дисертації, що висувуються авторкою у якості позначених науковою новизною, справді є такими. Вони мають істотне значення для подальшого розвитку вітчизняних соціально-філософських розвідок. У Вступі дисертації авторка демонструє, що саме зроблено нею особисто у порівнянні з попередніми дослідниками. Зокрема, вона вказує на те, що нею подано інтерпретаційний аналіз фундаментальних досліджень західних учених, які заклали основи напряму студій пам'яті, з метою поглиблення та уніфікації теоретико-методологічних засадничих принципів потрактування пам'яттєвого поля; вперше уведено до наукового обігу концепт «контекстуальної обумовленості» пам'яті як наукової інтерпретації та розширення концепту «соціальних рамок» М. Альббакса; запропоновано структуралістський підхід до аналізу колективної пам'яті у загальному зв'язку колективної свідомості, ментальності та ідентичності; здійснено компаративний аналіз модусів буття культури, історії, традицій та пам'яті; актуалізовано колективну пам'ять у точці біфуркації – дискурсі травми та емігрантської ідентичності; уточнено та розширено зміст та межі методологічно-практичного

застосування концепту (ре)конструювання «образу минулого»; визначено через визнання соціетальної динаміки трансгенерації травматичних подій передбачення та можливість впливу на процеси стабілізації та дестабілізації суспільства; окреслено позицію для подолання травмофокусованості українського суспільства практики роботи з минулим та культурною спадщиною відносити до комунікативних практик і компетенцій, що потенційно сприяють налагодженню публічного діалогу та філософії комплементарності/партисипативності колективних пам'ятей; обґрунтовано форми та способи символізації колективної пам'яті як трансформаційної модальності від комунікативної (пам'яті трьох поколінь) до культурної пам'яті; розрізнено соціальні практики меморіалізації і комеморації через феноменологічну сутність процесів збереження і відтворення пам'яті та їх зовнішньої об'єктивації.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність та дотримання принципів академічної доброчесності. Дисертація М.О. Цибенко не містить елементів фальсифікації, компіляції, фабрикації, плагіату та запозичень. Використані ідеї, результати і тексти інших авторів мають належні посилання на відповідне джерело.

Мені як опоненту імponує чітка та вивірена структура роботи: дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, кожен із яких розбитий на два підрозділи, висновків, глосарію, списку використаних джерел і додатків.

Перший розділ – «Пам'ять як предмет філософського осмислення та парадигматичності» – присвячений опису методології дослідження колективної пам'яті, аналізу провідних для Memory studies поглядів та концепцій науковців з соціології, соціальної антропології, культурології та історіософії переважно французької, німецької та англійської філософських шкіл та дослідницьких платформ (М. Альбвакс, А. Варбург, Я. Ассман, А. Ассман, П. Коннертон, П. Нора, Б. Шацька та ін.). Дисертантка намагається довести багатовекторність та полідисциплінарність досліджень пам'яті з позицій філософії, соціології, історії, політології, культурної антропології, соціальної психології, теорії

мистецтва. Прослідкувавши особливості становлення Memory studies в контексті розвитку наукової думки XX – поч. XXI ст., вона дійшла висновку, що формуванню системної теорії колективної пам'яті передували системні зміни у політико-економічному, антропокультурному, соцієтальному та науковому вимірах.

М.О. Цибенко підкреслює значущість філософії пам'яті та її соціальний характер, розрізнення індивідуальної пам'яті, автобіографічного спогаду та феномена відображення минулого у колективній свідомості для багатьох соціогуманітарних наук. Теоретико-методологічний аналіз осмислення феномена пам'яті надає методологічні можливості до експлікації філософських смислів колективної пам'яті. Розлогий аналітичний огляд основних праць західних вчених галузі меморіальних студій відкриває перед дисертанткою діапазон методологічної бази дискурсу та розкриває широкі можливості для подальших наукових дослідницьких пошуків та інтерпретацій. Так, у працях дослідників пам'яті зафіксовано акцентування легітимізаційної функції колективної пам'яті, що уможливорює подальші державно-правові, політико-управлінські акценти розгляду її змісту та соціальних технологій, що визначають політику пам'яті.

Другий розділ дисертації – «Соціальний феномен пам'яті: онтологічний та феноменологічний виміри» – присвячений експлікації онтологічної та феноменологічної сутності колективної пам'яті, розгляду природи людини і суспільства крізь призму соціальної теорії пам'яті. Структуралістський підхід дозволив авторці «окреслити пам'ять у цілісності й невичерпності форм буття та складових елементах свідомості, виявити основні ознаки, що характеризують феноменологічні та екзистенційні аспекти колективної пам'яті як складової соціального буття; розкрити зв'язок колективної пам'яті та ментальності, ідентичності; напрацювати категоріальний синтез теорій за допомогою структуралістського і компаративного аналізу філософських уявлень про історію і пам'ять, колективну свідомість/колективні уявлення і колективну пам'ять». З іншого боку, феноменологічно-онтологічний підхід до питань

фіксації минулого дає можливість провести певне розмежування між поняттями «історія» і «пам'ять».

З'ясування онтологічної та феноменологічної сутності колективної пам'яті вимагало теоретичної розробки та аналізу наступних проблем: взаємовплив та співвідношення пам'яті, колективної свідомості, досвіду, традицій, історії, культури. З урахуванням культурно-історичних, соціологічних факторів пропонується окреслити новий – етноксизистенційний вимір колективної пам'яті. Важливість даної проблематики означена процесами зростання етнонаціонального чинника суспільного буття у його взаємозв'язку з загальнолюдським через діалог культур. Не менш важливим виступає аспект зв'язку пам'яті з сенсом людського життя в умовах культурно-цивілізаційного поступу, де пам'ять трактується як медіум досвіду людської коекзистенції.

М.О. Цибенко торкається питання про зв'язок пам'яті з процесом ідентифікації. Вона показує, як спільні спогади, пережитий досвід, пригадування та їх збереження через екзистенціальії (мову, традиції, знання історії, творчість, символи, ритуали) формується «групової пам'яті» та, відповідно, колективна ідентичність. Відстеження соціетальної динаміки та ускладнення соціального простору через трансгенераційний вплив дало змогу запропонувати візію колективних наративів і практик, що складають основу колективної ментальності та формують групову ідентичність за ознаками людського буття і життєдіяльності, пов'язаними з продукуванням смислів у формі когнітивно-раціональних складових колективної свідомості (світорозуміння) і на рівні світоглядних установок, сукупності атитюдів та чуттєвих сенсів (світосприйняття).

У третьому розділі роботи – «Філософська антропологія пам'яттєвого дискурсу: український контекст» – пам'ять співставлена з травматичним дискурсом українства та феноменом діаспори як форми спільної пам'яті. З метою розкриття логіки та закономірностей конкретно-історичного процесу, здобувачкою наводяться контекстуальні дані, що засвідчують феномен травматичної пам'яті та пам'яті груп у відірваності від «рідного» локусу. В

українознавчому ж контексті розглядається протилежність пам'яті – забуття, «колективної амнезії», за П. Коннертоном, «культурного забуття» та «структурної амнезії», за А. Ассман. На прикладі антропологічної катастрофи Голодомору 1932-1933 рр. в Україні в дисертації простежено соціальну динаміку колективної пам'яті в «закритому суспільстві» та у зв'язку із наративізацією трагічного минулого.

Дисертантка пропонує узагальнений «портрет» українського емігранта періоду 1920-1940-х років за допомогою методу репрезентативних постатей. Хвилеподібний характер міграції в цілому засвідчує феномен еміграції як форми реагування на виклики історичного контексту, означуючи діалектичну світоглядну проблему «укорінення» (С. Вейль) та «знекорінення» людини, де національні пам'яттєві практики виступають формою збереження духовної цілісності та самовираження людини і соціальних спільнот.

Четвертий розділ роботи – «Символічні репрезентації пам'яті як культурне смислотворення» – присвячений визначенню практик і способів активізації соціальної пам'яті та форм «відпрацювання минушини» як культуротворчої операціональності, тобто сфери символів і смислів. У цьому розділі розв'язано практичне завдання актуалізації форм роботи з минулим та символічної передачі досвіду і смислів у прикладних комеморативних практиках, в культурі та мистецтві, акцентовано соціальний контекст і питання міжособистісних взаємодій, людського буття і спів-буття, зокрема у сегменті темпорального виміру буття, і спільного ціннісного ставлення до минулого. Дисертанткою фіксується спорідненість колективного пам'ятання та роботи з минулим меморіалізації та комеморації, при цьому вказується на їх розрізнення за феноменологічною сутністю пам'яті, де меморіалізація передбачає механізми збереження минулого, а комеморація – відтворення і закріплення образів минулого.

В дисертації зафіксовано тяглість наукової традиції культурної та соціальної семіотики з точки зору філософсько-культурологічного спектру досліджень та інструменталізації філософської антропології пам'яттєвого

дискурсу. Метод мультимодального дискурсивного аналізу, що вміщує семантичне й естетичне сприйняття творів мистецтва, сформульовано та апробовано до творчості Н. Тітова, С. Захарова, О. Ревіки, у роботах яких розкриваються геноцидальні події російсько-української війни та рефлексії на них, а також О. Тістола і М. Маценка, М. Бабака, В. Олексенка, М. Теліженка, розглянуто вимір символів і знаків у державних символах України – Малому Державному Гербі (тризубі) та мовно-текстуальній складовій національного гімну. В контексті форм та способів символізації пам'яті в дисертації окреслено комеморативні можливості культурної семіотики, встановлено значення культури й мистецтва як форм і способів активізації та інституалізації зв'язків часових вимірів буття минулого, теперішнього і майбутнього, акцентовано увагу на актуальності різних форм мистецтва для запам'ятовування, передачі досвіду і цінностей.

Семантичний зміст візуального у роботі виступає тісно пов'язаним з дослідженнями та характеристикою національної специфіки буттєвої присутності людини у світі, етнокультурних особливостей та проблем національно-культурної ідентичності. Розглянуто символічну природу концепції архетипів національної культури, що виступає важливим засобом розуміння світобачення та світовідчуття української нації.

На позитивну оцінку заслуговує інтерпретація колективної пам'яті як «символічного ейдосу», «символічної реальності», поданої візуально, що репрезентується у вимірі культури в цілому і, зокрема, в мистецтві. «Багатогранне соціокультурне явище колективної пам'яті, яке залежить від взаємодій та комунікацій у суспільстві, висвітлено як форму конструювання образів про минуле, де історичне знання та освіта відіграють ключову роль, відтворення у спогадах та соціальні практики формують уявлення спільноти про минуле, історичними формами зберігання і відтворення колективного пам'ятання є: усна традиція, письмо і друк, мова, міфи, символи, ритуали, архіви, колекції, музеї, пам'ятки і пам'ятники, образи і зображення, цифрові медіа тощо» (с.10).

У Висновках (с.181-188) наведено результати дослідження та окреслено його перспективи. Розділи дисертації послідовно відбивають розвиток думки автора, текст роботи демонструє планомірне виконання поставлених завдань і обґрунтованість отриманих результатів. Дисертаційна робота оформлена відповідно до вимог Наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (із змінами, внесеними згідно з Наказом МОН України № 759 від 31.05.2019).

Мова та стиль викладення результатів. Дисертаційна робота написана вишуканою українською мовою. Авторці вдалося поєднати академічний стиль подачі матеріалу зі стрункою логічною послідовністю розкриття методології, підґрунтя та результатів дослідження. Маріна Олександрівна ретельно аналізує та пояснює базові поняття, прослідковує генезу основних концептів дослідження. Як певну новацію слід розглядати виокремлення дисертаційного глосарію з 18 дефініцій. Вкупі з додатками, де в графічній формі візуалізується структурна матриця дослідження (Додаток А) і хронологія появи ключових досліджень пам'яті (Додаток Б), це полегшує сприйняття авторського задуму.

Особливо слід відмітити авторський стиль написання роботи, в якому поряд з теоретичними викладками і цитатами чітко прослідковується власна позиція, відчувається постійна мислєдіяльність дисертантки. Про непересічну особистість М.О. Цибенко свідчать також згадки в тексті про «власний артураторський досвід автора» та «широку лекційно-просвітницьку роботу автора, у тому числі з метою організації міжрегіонального обміну досвідом комеморативних практик» (с.33).

Особистий внесок дисертанта. Дослідження, що винесене на захист, є самостійною науковою роботою. Висновки і положення наукової новизни розроблені на основі результатів авторського дослідження. Усі статті, опубліковані здобувачем за темою дисертації, написані без співавторів.

Робота М.О. Цибенко пройшла достатню апробацію. Загальні положення дисертаційного дослідження висвітлені у 17 наукових одноосібних публікаціях, у тому числі 4 статті, опубліковані у фахових виданнях групи Б, 12 тез виступів

на наукових конференціях різного рівня, 1 стаття, що додатково висвітлює результати дослідження. Отже, наукові результати, отримані в дисертаційній роботі, в достатній мірі оприлюднені в наукових публікаціях.

Рекомендації дисертанта стосовно практичного впровадження результатів дослідження є обґрунтованими. Практичне значення дисертаційної роботи полягає у полідискурсивному аналізі візуальних творів, що становлять державний Музейний фонд України, введення у науковий обіг інтерпретації їх мультимодального змісту; науковому консультуванні грантових проєктів ВБО «Турбота про літніх в Україні» за програмою «Місце зустрічі – Діалог» Німецького фонду «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» (фонд EVZ), пріоритетним напрямком діяльності якого є критичне переосмислення минулого; інтерв'юванні та впорядкуванні спогадів, створенні та організації виставок спогадів за результатами реалізації проєктів; оформленні та доповненні музейних експозицій. На відміну від переважної більшості філософських робіт, дисертація М.О. Цибенко має реальне впровадження в освітньо-наукову діяльність, про що свідчить Довідка з Черкаського обласного художнього музею (Додаток В).

Недоліки та зауваження до дисертації роботи.

Разом з тим, рецензована дисертаційна робота не позбавлена певних недоліків та дискусійних положень.

Так, по-перше, потребує додаткового роз'яснення центральний концепт дисертації – «буттєвий модус колективної пам'яті». На жаль, в глосарії йому не знайшлося місця, а в тексті роботи спостерігається полісемантичність вживання цього поняття. Згадуються Аляйда Ассман, яка розрізняла історію і пам'ять як два модуси спогаду; Ерих Фромм, який виокремлював модуси буттєвості й володіння; Г. Кресс, який визначив семіотичний модус. У схемі на с. 171 наведені «Форми та інструменти символізації колективних модусів пам'яті», на с. 179 йдеться про «модус реальності», а на с. 180 – про «модуси символізації». Частіше за все поняття модус (як спосіб існування) колективної пам'яті в тексті ототожнюється з одним із модусів часу (минуле, теперішнє, майбутнє)

(с. 183). У Висновках читаємо: «Спільнота (спів-буття) діаспори виступає буттєвим модусом колективного існування, що маніфестує значення передачі традиції, інтегративних можливостей соціального досвіду та ідентитетів» (с.185), вживається термін «національний модус світосприйняття» (с.186). Вважаю, що вказане розмаїття контекстів та застосувань поняття «модус» до різних феноменів не сприяє проясненню авторського задуму щодо опису «буттєвого модусу колективної пам'яті», а тільки розчинює його зміст серед інших, у тому числі споріднених категорій.

По-друге, піднімаючи питання про політику пам'яті, М.О. Цибенко цитує працю згаданої вище Аляйди Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті». На с. 60-61 дисертації читаємо: «Якщо індивідуальна пам'ять і забування керуються законами механізмів психіки, то колективна пам'ять – інституційна і регулюється цілеспрямованою політикою пам'яті й забуття. Знаходимо у дослідниці ремарку про те, що культурна або інституційна пам'ять штучна, на відміну від «живої» пам'яті, що містить досвід свідків подій». Концепт «штучної пам'яті», на мій погляд, є досить важливим для розкриття сутності колективної пам'яті та її модусів. У цьому контексті варто було б звернутися до праці канадського історика Сергія Єкельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві», в якій детально розкриваються механізми штучного культивування пам'яті та забуття в радянській період історії. Робота набагато б виграла, якщо в авторка залучила доробок цього дослідника.

По-третє, при описі положень новизни варто групувати їх за рубриками: «уперше», «дістало подальшого розвитку», «уточнено». Бажано, що б вони змістовно (і кількісно) узгоджувалися із науковими завданнями та висновками дисертації. Наразі в роботі цього немає.

Проте висловлені зауваження не перекреслюють досягнень дисертантки та не принижують її внеску в розробку концепції колективної пам'яті, а є більше предметом для обговорення та дискусії.

Загальний висновок про дисертаційну роботу.

Дисертація М.О. Цибенко є цікавим, ґрунтовним теоретичним доробком, що репрезентує вдумливого, сумлінного, небайдужого науковця. Робота написана відповідно до наукових тем кафедри філософських і політичних наук Черкаського державного технологічного університету «Гуманітарні аспекти національної безпеки держави» (2021-2024) (реєстраційний номер 0120U104957) та «Гуманітарна безпека: соціокультурні та політико-філософські практики» (2024-2027) (реєстраційний номер 0124U003348).

З урахуванням викладеного вище можна зробити висновок, що дисертація **«Буттєві модуси колективної пам'яті та її символічні репрезентації»** виконана на високому теоретичному рівні, є завершеним, цілісним, самостійним, авторським дослідженням. Робота відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 року №44 (в редакції постанови КМ № 502 від 19.05.2023), а її авторка – **Цибенко Марина Олександрівна** – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 033 Філософія.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
директор Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Роман ДОДОНОВ

